

Aandachtspunten voor een herstelbeleid

Briefadvies Covid-19 Overleg Planbureaus

1. Inleiding

Er is behoefte aan verbreding van de kennisbasis bij het vormgeven van het (post-)Covid-19 beleid. SCP, CPB, PBL en RIVM hebben besloten hun kennis te coördineren en aan te bieden. Het kabinet heeft dit aanbod aanvaard en aan de planbureaus advies gevraagd “over die punten die zij zelf relevant achten om nu met spoed onder de aandacht van het kabinet te brengen”^[1]. Deze brief is een antwoord van de planbureaus op dat verzoek, waarin is samengewerkt met het RIVM.

Onze samenleving en onze economie hebben een enorme klap gehad. Nu gaan we langzaam vanuit de crisisfase naar een herstelfase¹. Dat vraagt om investeringen in brede zin, in veilig samenleven, in economisch en sociaal aanpassingsvermogen, in duurzaamheid en in onderling vertrouwen. Extra aandacht is daarbij nodig voor kwetsbare groepen en voor de rekening die anders bij jongeren en toekomstige generaties terechtkomt. Er zijn in deze fase veel afwegingen te maken, bijvoorbeeld met betrekking tot het verruimen van economische en maatschappelijke activiteiten en het gebruik en de inrichting van de openbare ruimte. Tegelijkertijd moet rekening gehouden worden met eventuele beperkende ingrepen bij het opnieuw opleven van het virus. We willen die afwegingen in beeld brengen, waarbij wij het als taak van de planbureaus beschouwen om ook bij kortetermijnkeuzes de langeretermijndoelstellingen voor onze economie, leefomgeving en samenleving in beeld te houden.

De planbureaus en het RIVM bestrijken een breed palet aan wetenschappelijke disciplines. Die brede inhoudelijke kennis kan van meerwaarde zijn naast inzichten, aandachtspunten en adviezen die door de Tijdelijke Werkgroep Sociale Impact van het Coronavirus en de Denktank Corona-crisis zijn gegeven². Het SCP brengt kennis in over de maatschappelijke, sociale en culturele gevolgen van de coronacrisis en over de getroffen maatregelen voor de kwaliteit van leven en de kwaliteit van de samenleving. Het CPB kijkt naar de gevolgen voor de economie op korte, middellange en lange termijn. Daarbij wordt zowel gekeken naar het te voeren beleid tijdens deze crisis als naar het beleid gericht op de economische positie na deze crisis. Het PBL kijkt naar de gevolgen van de coronacrisis en het herstelbeleid voor klimaat en energie, natuur en landbouw, wonen en mobiliteit, evenals grondstoffengebruik. Het RIVM kijkt in deze context naar de gevolgen van de crisis en de ingezette beleidsmaatregelen op het gebied van ziekte en gezondheid, gezondheidsdeterminanten, preventie, gezondheidszorg en gezondheid gerelateerd gedrag. Onze advisering vindt zoveel mogelijk plaats vanuit een breed welvaartspectief (zie verder).

¹ Zie ook De contouren van een intelligent herstelbeleid, eerste advies van de denktank Coronacrisis, mei 2020.

² Tijdelijke werkgroep Sociale Impact van het Coronavirus, mei 2020.

In deze brief wordt beknopt uiteengezet welke adviezen wij het kabinet willen meegeven. We adviseren enerzijds een afwegingskader voor de komende tijd om besluiten voor de korte en langere termijn aan elkaar te verbinden (par. 2) en formuleren anderzijds eerste adviezen ten aanzien van specifieke groepen, gebieden en kwesties die nu om aandacht vragen (par. 3). In de bijlagen geven we een toelichting op de werkwijze die wij volgen en een overzicht van verdere activiteiten die de planbureaus en het RIVM voornemens zijn op te pakken met betrekking tot de coronacrisis.

2. Advies I: hanteer een afwegingskader gericht op de samenhang tussen samenleving, economie, leefomgeving en volksgezondheid

Het eerste deel van ons antwoord benoemt een aantal uitgangspunten die richting kunnen geven bij de overgang van crisisbesluitvorming naar meer reguliere besluitvorming.

Hanteer brede welvaart als integrerend kader

De coronapandemie grijpt diep in op ons dagelijks leven. Het raakt de volksgezondheid, onze economie, de maatschappelijke verhoudingen en de leefomgeving. Het perspectief van de brede welvaart benadrukt de samenhang tussen deze domeinen. We adviseren dit perspectief als richtinggevend voor de besluitvorming te beschouwen³. In de periode vóór het uitbreken van de coronapandemie constateerden de planbureaus al dat er, naast veel positieve ontwikkelingen in de brede welvaart, met name negatieve ontwikkelingen op het terrein van wonen, sociale samenhang en milieu (in het 'hier en nu'), economisch en natuurlijk kapitaal ('later') en milieu en grondstoffen ('elders') aan de orde zijn⁴. De huidige crisis komt er vervolgens bovenop. Meer dan ooit is het relevant om een breed welvaartspectief te hanteren bij de beoordeling van maatregelen.

Nu de crisisfase achter de rug is, worden maatregelen getroffen die een impuls aan de gezondheid en economie geven. Voorkomen moet worden dat deze impuls voor gezondheid en economie leidt tot verminderde aandacht (afwenteling) voor andere dimensies van brede welvaart, of tot gebrek aan manoeuvreerruimte ('lock in') voor de langere termijn. Houd daarbij rekening met welvaartsaspecten zoals arbeid en vrije tijd, veiligheid, onderwijs, zorg, wonen, de kwaliteit van natuur en leefomgeving, en de waardering van het eigen leven. Het is van belang in beeld te houden welke groepen door de crisis en het daaropvolgende herstelbeleid minder delen in de brede welvaart, welke afruilen tussen onderdelen van brede welvaart zich daarbij voordoen en welke mogelijke neveneffecten beleid in dat verband kan hebben.

Denk in scenario's

Deze crisis brengt fundamentele onzekerheden en risico's met zich mee op terreinen als arbeid en inkomen, volksgezondheid, sociale verhoudingen en duurzaamheid. De planbureaus zien het als een belangrijke taak om inzicht te geven in deze gevolgen op zowel de korte als de langere termijn. De routekaart van het kabinet kan enkel worden afgelopen als het virus niet weer oplaait. De onzekerheid daaromtrent is groot en daarom adviseren wij om rekening te houden met verschillende scenario's. Zo kan aan de ene kant worden uitgegaan van het geleidelijk uitdoven van de pandemie, waarbij de contactbeperkingen volgens de routekaart van het kabinet verlicht kunnen worden en er zicht is op een werkend vaccin in 2021. Aan de andere kant is een scenario denkbaar waarin de pandemie meerdere keren opnieuw opflakkert.

³ Brede Welvaart Monitor 2020, CBS.

⁴ Zie de gezamenlijke brief van CPB, PBL en SCP aan het kabinet inzake de Brede Welvaart d.d. 15 mei 2019.

Verbind kortetermijnkwesties aan langetermijnveranderingen

Het is nu al duidelijk dat de praktische uitvoeringsvragen, bijvoorbeeld over wat thuiswerken voor gezinnen betekent, worden afgewisseld met kwesties die te maken hebben met meer fundamentele veranderingen op de arbeidsmarkt, in de economie, onze verhouding tot de leefomgeving of in de samenleving. Tegelijkertijd kunnen spanningen ontstaan tussen korte- en langetermijneffecten. Zo zien we nu dat vervuilende emissies dalen, maar het is niet ondenkbaar dat op termijn de uitstoot weer terugveert of zelfs doorschiet wanneer de economie aantrekt. Dat kan het verdergaande economische herstel vervolgens belemmeren. Wij adviseren bij praktische vraagstukken van de korte termijn rekening te houden met het al voorgenomen en in gang gezette beleid, zoals op het vlak van de leefomgeving (klimaatbeleid, natuurbeleid, wonen en mobiliteit).

Verhelder de verdeling van rechten, plichten en verantwoordelijkheden

Het op- of afschalen van vrijheidsbeperkende maatregelen raakt steeds zowel de mate van keuzevrijheid als de rechten en plichten van burgers, bedrijven en overheden. De combinatie van thuiswerken en zorgen voor thuisonderwijs of mantelzorg is bijvoorbeeld voor langere tijd niet vanzelfsprekend en kan veel stress en problemen veroorzaken. Niet iedereen is in de gelegenheid thuis te werken, thuisonderwijs te geven, kinderopvang te regelen of het ov te vermijden. De beperking in het krijgen van onderwijs of om voor je naasten te kunnen zorgen in een verpleegtehuis of in het gebruik van de publieke ruimte en/of het gebruik van private data raakt ook aan de verdeling van rechten, plichten en verantwoordelijkheden. Bij het inrichten van een langer durende situatie waarin dat aan de orde zou zijn, is het van belang hierover steeds helderheid te verschaffen, net als over de keuzevrijheid van mensen zelf, van werkgevers, instellingen en de verantwoordelijkheid van de overheid voor bijvoorbeeld sociale grondrechten.

Zorg voor een betrouwbare overheid

Het is belangrijk dat burgers en bedrijven kunnen blijven vertrouwen op een overheid die hen steunt. Dat vraagt om consistentie van beleid. Zo mag het financieel-economisch steun- en herstelbeleid niet voor extra onzekerheid zorgen. Het is belangrijk daarbij rekening te houden met verschillen tussen regio's, sectoren en groepen. Dat betekent dat steun- en herstelbeleid gedurende langere tijd, in de verschillende fases van deze crisis, moet worden volgehouden, ook als het tegenzit. Flexibiliteit is nodig. De overgang van crisisfase naar herstelfase vraagt om aanpassingsvermogen. In die periode moeten we immers rekening houden met een nieuwe opleving van het coronavirus. Het is belangrijk dat de overheid snel kan schakelen als de omstandigheden veranderen. In dit licht is ook het opbouwen van reserves, bijvoorbeeld in de zorg, verstandig.

Zoek internationale samenwerking

De onzekerheden en uitdagingen waar Nederland voor staat treffen veel meer landen. Zoals de Denktank Corona-crisis aangeeft, is het herstel van de Nederlandse economie sterk afhankelijk van een voorspoedige sociaaleconomische ontwikkeling van de overige lidstaten in de EU⁵. Het is daarom van groot belang dat we van elkaar leren en waar nuttig met elkaar samenwerken en ook goed inspelen op de ontwikkeling van internationale programma's, zoals in het kader van de Europese Green Deal, waarin naast een klimaatbeleid ook duurzaam industriebeleid, landbouw- en voedselbeleid, een biodiversiteitsstrategie en circulariteit een plek krijgen.

⁵ Zie ook De contouren van een intelligent herstelbeleid, eerste advies van de denktank Coronacrisis, mei 2020.

3. Advies II: aandacht voor urgente kwesties

In dit tweede deel van ons antwoord op de gestelde adviesvraag gaan we in op kwesties die naar ons oordeel als eerste aandacht behoeven.

Benut kansen om reeds voorgenomen langetermijndoelen sneller te realiseren

De crisis heeft al bestaande zwakheden blootgelegd, op de arbeidsmarkt, in onze productiestructuur, in de druk op ruimte en leefomgeving. Deze crisis lijkt een moment om reeds in gang gezette veranderingen te versnellen, bijvoorbeeld op de arbeidsmarkt of in de zorg, het onderwijs en ten aanzien van meer duurzaamheid. Schonere lucht, een stillere leefomgeving, digitaal werken, verminderde drukte, de herwaardering van publieke diensten, dit alles geeft een doorkijk naar mogelijke alternatieven. Ga na waar synergiekansen benut kunnen worden. Geef, bijvoorbeeld, voorkeur aan herstelmaatregelen voor de sociale en economische effecten van de coronacrisis, die tevens kansen bieden voor de kwaliteit van de leefomgeving. Zo kunnen bijvoorbeeld geplande investeringen naar voren worden gehaald, zodanig dat deze effectief versnelling brengen in de realisatie van vaststaande beleidsdoelen en tevens nieuwe economische bedrijvigheid en werkgelegenheid opleveren. Voorbeelden van dergelijke synergiekansen zijn onder meer te vinden in het voorgenomen klimaatbeleid en de bijbehorende inzet op verduurzaming van de industrie, de energievoorziening, de mobiliteit, de gebouwde omgeving en het grondstoffengebruik. Ook synergie met EU-beleid is te benutten voor versnelling van opstart en herstel in ons land. De Brede Maatschappelijke Heroverwegingen en ideeën om via een investeringsfonds het duurzaam groeivermogen van Nederland te versterken, kunnen in dit licht worden benut.

Houd rekening met verschillen tussen groepen en regio's

In het begin van de crisis zijn relatief generieke maatregelen getroffen, zowel over domeinen als over groepen burgers en over regio's heen. Maatwerk is echter steeds meer van belang. Wij adviseren onderscheid te maken tussen groepen die voor corona al een meer kwetsbare positie innamen en de groepen die nu mogelijk ook kwetsbaar zijn geworden.⁶ Een aantal sectoren, groepen en regio's verdient extra aandacht in de fase die de crisis nu ingaat⁷:

- a. Op de arbeidsmarkt zijn degenen zonder vaste aanstelling en zelfstandigen met een middenkomen extra kwetsbaar. Kortetermijnondersteuning is effectief als het kabinet en de sociale partners dit nu verbinden aan langetermijnoplossingen voor meer werkzekerheid, zoals in adviezen van de Commissie Borstlap, de WRR en de SER. Voor werknemers en zelfstandigen in sectoren waar weinig herstel mogelijkheden op middellange termijn te verwachten zijn, is een omvattende her-, bij- en omscholingsaanpak nodig. Met name ouderen, niet- of lageropgeleiden en mbo-opgeleiden bleven al achter in om- en bijscholing, waardoor dit voor hen urgent is.
- b. De kwaliteit van leven in de (verpleeghuis)zorg is onder grote druk komen te staan. Zonder sociaal contact met familie en mantelzorg kunnen er onmenselijke situaties ontstaan. Als het virus weer opleeft, kan dit voorkomen worden door familie en mantelzorgers met voorrang beschermende maatregelen en materiaal te bieden⁸.

⁶ Zie ook de praktijkervaringen in het verslag Tijdelijke Commissie Sociale Impact Kwetsbare Groepen (Commissie Halsema, 2020) en <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2020/05/18/zicht-op-de-samenleving-in-coronatijd>.

⁷ Zie: <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2020/05/07/maatschappelijke-gevolgen-coronamaatregelen> en <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2020/05/18/zicht-op-de-samenleving-in-coronatijd>.

⁸ De Raad voor de Volksgezondheid en Samenleving adviseerde reeds over handelingsopties (RV&S, 2020).

- c. Het sociaal domein verdient extra aandacht nu er meer bewegingsruimte komt. Herstel van ondersteuning, zoals huishoudelijke hulp voor thuiswonende ouderen, begeleiding van mensen met arbeidsbeperkingen, jeugdzorg en hulp aan multiprobleemgezinnen is urgent om groeiende ongelijkheid en cumulatie van sociale, arbeids- en gezondheidsproblemen en een toename van crisissituaties tegen te gaan. Zo was het voor mensen met arbeidsbeperkingen al langere tijd lastiger vast werk te vinden⁹. Het langdurig wegvallen van ondersteuning en begeleiding zet hen op nog grotere achterstand.
- d. De corona-uitbraak en alle maatregelen die van kracht zijn kunnen zorgen voor angst, spanningen, stress, eenzaamheid en somberheid. Mensen met een kwetsbare mentale gezondheid hebben ten tijde van de eerste maanden van de pandemie niet altijd de zorg en begeleiding kunnen krijgen die ze nodig hebben. Ook een toename van het aantal mensen met verward gedrag wordt gerapporteerd.¹⁰ Deze groepen en de mentale gezondheidsgevolgen van de coronacrisis in het algemeen, verdienen extra aandacht.
- e. In het onderwijs is formele en informele ondersteuning bij eventueel opgelopen leerachterstanden van belang, met extra aandacht voor kinderen uit sociaaleconomisch kwetsbare groepen. Bij de tijdelijke openstelling van het onderwijs, of hersluiting, is een goede en vooraf gemaakte afweging nodig voor welke kinderen de cognitieve (kennisontwikkeling) en sociale doelen (emotionele ontwikkeling en contact) van het onderwijs thuis of op school kunnen worden behaald. De inzet van oud-leerkrachten en assistenten kan helpen achterstanden in te halen en bij hersluiting te voorkomen. Daarnaast is het van belang om goed te differentiëren. Een deel van de leerlingen lijkt voordeel te hebben gehad van het onlineonderwijs en beperking in 'verplichte' uren. Dit kan ook ruimte scheppen om de schaarse personele inzet in het onderwijs gericht in te zetten. Ervoor zorgen dat het onderwijs voorbereid is op een eventuele opleving van het virus vergt een forse investering in de komende (zomer-) maanden.
- f. In de asielketen zijn net als overal veel activiteiten stil komen te liggen. Onnodige achterstanden in asielprocedures met langer dan noodzakelijk verblijf in een AZC en het uitblijven van inburgeringsactiviteiten tot gevolg moeten voorkomen worden. Ook bij migranten en hun kinderen die al lang in Nederland wonen, kunnen problemen ontstaan. Zij hebben relatief vaak een kwetsbare positie op de arbeidsmarkt en de kinderen hebben minder dan gemiddeld een goede thuissituatie om thuisonderwijs vorm te geven en verdienen extra aandacht bij het opstarten van onderwijs.
- g. Regio's kennen een verschillende economische en sociale structuur en worden ook verschillend geraakt door de coronacrisis. Het is van belang om bij de inrichting van beleid met die regionale verschillen rekening te houden. Niet alleen omdat mogelijk toekomstige besmettingen regionaal verschillend kunnen uitpakken, maar ook omdat specifiek herstelbeleid mogelijk van elkaar verschillende regionaal-economische effecten zal hebben.

Zet je niet vast in finale perspectieven zoals 'de anderhalvemetersamenleving' of 'het nieuwe normaal'

⁹ Zie de evaluaties van de Wet Maatschappelijke Ondersteuning, de Hervorming Langdurige Zorg, de Participatiewet en de Jeugdzorg in de periode 2015-2019, alsmede de Overall Rapportage Sociaal Domein 2017-2019.

¹⁰ Hogeschool Arnhem en Nijmegen (HAN) i.s.m. Politie academie en Landelijk Operationeel Team- Corona (LOT-C): Wekelijks beeld kwetsbare groepen.

Het doel van het herstelbeleid kan niet een samenleving zijn waarin mensen altijd en overal anderhalve meter afstand tot elkaar moeten blijven houden. Dat is niet wat mensen willen en ze zien het zeker niet als een 'nieuw normaal'. Dergelijke terminologie suggereert dat een tijdelijke maatregel een permanent karakter krijgt. Dat mensen zichzelf en elkaar kunnen beschermen tegen overdracht van het coronavirus moet het doel zijn in de opstartfase waarin het coronavirus zich opnieuw kan doen gelden. In die fase zal een manier van samenleven gevonden moeten worden die voldoende onderlinge bescherming biedt en waarin het bij besmetting duidelijk is op welke hulp gerekend mag worden. Tegelijkertijd is de opstartfase een overgangperiode op weg naar de fase van herstel naar een post-coronasamenleving. In die herstelfase gaat het om meer dan gezondheid alleen: langeretermijndoelen voor onze economie, leefomgeving en samenleving zijn dan evenzeer richtinggevend voor beleid. De planbureaus adviseren daarom niet de nadruk te leggen op een noodzakelijke situatie voor de korte termijn, maar op het wenselijk langetermijnperspectief van een gezonde, veerkrachtige en duurzame samenleving.

Dit is ook van belang voor het behoud van draagvlak voor beleid. Tijdens een acute crisis zijn mensen geneigd om verre gaande maatregelen te accepteren, o.a. omdat zij denken dat de maatregelen het gewenste effect hebben en omdat het proportioneel én haalbaar lijkt wat er van jou als burger of als bedrijf wordt gevraagd. Het algemene draagvlak voor de verschillende maatregelen, zoals die eind april en half mei van kracht waren, en het opvolgen ervan, is nog altijd hoog¹¹. Het draagvlak voor specifieke maatregelen hangt af van de mogelijkheden die mensen hebben om eraan te (willen en kunnen) voldoen, maar ook van hun ervaring met het gedrag van anderen, de inschatting die ze maken om zelf besmet te kunnen worden, dan wel om anderen te kunnen besmetten en hoe ernstig dat zou zijn. Dat kan het brede draagvlak sterker onder druk gaan zetten.

Tot slot

Het Overleg Planbureaus werkt momenteel aan een tweede adviesbrief in antwoord op de vraag van het kabinet hoe kan worden gerealiseerd dat niet iedereen in de komende maanden weer tegelijk het ov gaat gebruiken of de auto neemt en wat het structureler thuiswerken voor verschillende groepen in de samenleving kan betekenen¹². We verwachten deze vóór 1 juni a.s. aan u te doen toekomen.

Bijlage 1 – Werkwijze en agenda

De planbureaus en het RIVM stemmen hun onderzoeksprogrammering op elkaar af en werken, daar waar het meerwaarde heeft, samen aan producten om de effecten van corona en daarop gericht beleid in kaart te brengen. Het Overleg Planbureaus (OP) bestaat uit CPB, SCP en PBL. Het RIVM is toegevoegd om daar waar relevant vanuit gedrags-, gezondheids- en zorgperspectief bij te dragen. Deze adviesbrief is een eerste uitkomst van dit overleg.

Het OP geeft zijn adviezen met de Aanwijzingen op de planbureaus als uitgangspunt. Dit betekent dat zij adviseren op basis van onafhankelijkheid van het beleid en hun wetenschappelijke werkwijze. Ze werken aan een variatie van kennisproducten, dus waar mogelijk vinden doorrekeningen of scenario-onderzoeken plaats, maar bestaande kennis zal ook kort cyclisch worden gedeeld. De adviezen zijn openbaar en de bredere wetenschappelijke wereld wordt waar relevant betrokken.

¹¹ Zie <https://www.rivm.nl/onderzoek/gedrag/onderzoek-gedragsmaatregelen-en-welbevinden>.

¹² Brief van de minister van Infrastructuur en Waterstaat d.d. 11 mei 2020.

De advisering van OP is erop gericht om het door het kabinet geschetste perspectief (de voorgenomen routekaart) van relevante inzichten en suggesties te voorzien. Door tijdig de adviesvragen te articuleren die in de loop van de beoogde route aan de orde zijn en komen, biedt het Rijk de planbureaus de mogelijkheid om de inzet van mensen en middelen voor beantwoording van deze vragen te prioriteren en in de tijd te plannen. Hierover vindt ook overleg met de departementen plaats. In Bijlage 2 is een overzicht geboden van reeds lopende onderzoeksactiviteiten.

Bijlage 2 – De Covid-19 agenda van de planbureaus en het RIVM

Het **Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)** onderzoekt de maatschappelijke, sociale en culturele gevolgen van de coronacrisis en van getroffen maatregelen voor de kwaliteit van leven en de kwaliteit van de samenleving. Dat vormt de basis voor advisering aan het kabinet en het parlement. Het SCP richt deze activiteiten langs drie lijnen in:

- Maatschappelijke gevolgen op de korte termijn in kaart. In deze lijn onderzoeken we op de korte termijn wat de gevolgen van de coronapandemie en de getroffen maatregelen zijn voor de kwaliteit van leven, de kansen en de risico's van (groepen) mensen. We doordenken concrete maatregelen (zie bijv. *'Beleidssignalement Maatschappelijke gevolgen coronamaatregelen*) en koppelen deze ook aan maatschappelijke opgaven die wij al eerder constateerden (zie bijv. *'Zicht op de samenleving in coronatijd'*) om op basis van de kennis beleid te adviseren over de crisis- en herstelfase.
- De middellangetermijngevolgen voor de kwaliteit van de samenleving. In deze lijn brengen we in kaart wat de gevolgen van de periode maart-oktober zijn voor de kwaliteit van onze samenleving (bijv. welvaart en welbevinden, ongelijkheid, maatschappelijke samenhang, duurzame ontwikkeling en effectief en legitiem overheidsbeleid).
- De gevolgen op de lange termijn voor inrichtingsvraagstukken. In deze lijn onderzoeken we in hoeverre de instituties in verschillende domeinen (bijv. zorg, arbeid of onderwijs) in staat bleken te zijn de coronapandemie het hoofd te bieden en wat er beter had gekund en in hoeverre dit voor de percepties en gedragsroutines van burgers en andere actoren (bijv. werkgevers of het maatschappelijk middenveld) geldt.

Het **Centraal Planbureau (CPB)**, kijkt langs drie lijnen naar de gevolgen van de coronacrisis voor de economie en het te voeren financieel-economische beleid, op korte en middellange termijn.

- De eerste lijn is die van economische ramingen en scenario's, op basis van inzichten in de economische ontwikkeling waarbij ook zo veel mogelijk gebruik zal worden gemaakt van nieuwe databronnen en technieken (nowcasting). Onderzocht wordt of het mogelijk is om met behulp van epidemiologische inzichten tot een steviger onderbouwing van de exogene variabelen in de ramingen/scenario's te komen. Onderdeel van dit programma vormt ook het monitoren en voorspellen van de gevolgen voor de overheidsfinanciën (inclusief de gemeentefinanciën) en voor de arbeidsmarkt, met bijzondere aandacht voor ongelijkheid en voor zelfstandigen.
- De tweede lijn betreft het verkrijgen van inzicht in de wijze waarop de coronacrisis de economie (deels blijvend) verandert. Het gaat daarbij om de effecten op (het functioneren van) de financiële sector en de woningmarkt, op innovatie en de investeringen in menselijk kapitaal en op faillissementen in verschillende bedrijfstakken.
- De derde lijn kijkt naar de vormgeving van het crisisbeleid. Op de zeer korte termijn gaat het daarbij om de verdeling van de schaarse openbare ruimte in de anderhalvemetersamenleving en

om de vraag hoe de steunpakketten van de overheid vanuit economisch perspectief zo goed mogelijk kunnen worden vormgegeven en afgebouwd. Voor de iets langere termijn wordt gekeken naar de houdbaarheid van de openbare financiën, zowel in Nederland als vanuit Europees perspectief, en de gevolgen daarvan voor de ankers en de invulling van het begrotingsbeleid (investeringen/belastingmaatregelen).

Het **Planbureau voor de Leefomgeving (PBL)** richt zich op de kansen en risico's van de pandemie en het gevoerde beleid (steunmaatregelen, gedrag) voor de leefomgeving. De focus ligt daarbij op vier grote opgaven: klimaatverandering en energietransitie (zowel adaptatie als mitigatie), de transitie naar een circulaire economie, de transformatie van landbouw en natuur en de ruimtelijk-economische ontwikkeling (met inbegrip van ruimtegebruik, wonen en mobiliteit).

In lopende studies en verkenningen wordt momenteel nagegaan hoe de gevolgen van de pandemie kunnen doorwerken op de resultaten. De in maart 2020 door het CPB gepubliceerde scenario's bieden daarbij houvast. Het betreft onder meer de Klimaat- en Energieverkenning (KEV) en de Kansrijkstudies op het gebied van Landbouw en voedsel en Mobiliteit.

Gezien de hoge tijdsdruk zal een belangrijk deel van de advisering gebaseerd worden op bestaande kennis en lopende onderzoeken. Op een beperkt aantal specifieke onderwerpen zal gericht nieuw onderzoek opgestart worden. Zo wordt onderzoek voorbereid naar de regionale en sectorale effecten van de verschillende opstartstrategieën. Daarnaast worden op dit moment voorbereidingen getroffen voor een korte verkenning van duurzaam herstelbeleid dat meerdere dimensies van brede welvaart koppelt en anticipeert op een vanuit de lange termijn wenselijk geacht toekomstbeeld van een duurzame samenleving. Daarbij zijn lessen te trekken uit eerdere crises en andere landen.

Het **RIVM** richt zich – naast de betrokkenheid bij het beheersen van de crisis in het hier en nu - ook op de indirecte effecten van corona op volksgezondheid en zorg op de middellange en langere termijn. Het gaat hierbij om:

- Gezondheidseffecten in de cure, door bijvoorbeeld afschaling of mijding van zorg waardoor reguliere zorg (zoals oncologie en cardiologie) niet altijd geleverd wordt;
- Gezondheidseffecten in de care, inclusief aandacht voor geestelijke gezondheidszorg;
- Welzijnseffecten, inclusief sociaal emotionele impact, verdeeld naar doelgroepen;
- Effect van en/of mate van opvolging en draagvlak voor gedragsmaatregelen, met aandacht voor bevorderende en belemmerende factoren bij verschillende groepen;
- Inrichting van de openbare ruimte, de mate waarin afstand houden bevorderd kan worden (waar nodig) en mensen verleid kunnen worden om ov en auto te verruilen voor fietsen of wandelen;
- Milieueffecten van corona en de effecten daarvan op gezondheid.

Het RIVM verzamelt hiertoe binnen verschillende projecten data en wetenschappelijke kennis over die indirecte gevolgen van de corona-epidemie en de daarvoor genomen maatregelen op (niet-direct-corona- gerelateerde) volksgezondheid en zorg. Het RIVM levert tweewekelijkse rapportages aan kabinet en VWS m.b.t.:

1. Resultaten van het gedragsexpertiseteam van de Corona Gedragsunit: 5 landelijke surveys met GGD'en tot half juli; interviews; social media scraping en rapid respons onderzoek.
2. Cijfers m.b.t. indirecte impact van corona op met name zorg (cure en care) en de effecten daarvan op gezondheid.

3. Terugkoppeling en duiding van Nederlandse onderzoeksresultaten (van derden) m.b.t. Covid-19 op het gebied van preventie, zorg en brede maatschappelijke vraagstukken.

Daarnaast werkt het RIVM toe naar publicatie van een corona-inclusieve volksgezondheid-toekomstverkenning in het najaar van 2020, waarin naast de directe Covid-19-impacts ook de meer indirecte effecten van de coronacrisis op de korte en langere termijn in kaart worden gebracht. Gezien de onzekerheid, zowel wat betreft de vraag hoe lang de epidemie aanhoudt, alsook wat betreft de mogelijk effecten, worden meerdere scenario's uitgewerkt.